



УДК 348

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-23-28

ORCID ID 0000-0003-2663-9892

**Шевченко Анатолій Євгенійович**,  
завідувач кафедри теорії та історії держави і права  
Навчально-наукового інституту права,  
Доктор юридичних наук, професор,  
Заслужений юрист України,  
Державний податковий університет

## СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ЦЕРКОВНИЙ СУД: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА

**Анотація.** Подана стаття присвячена дослідженню проблем становлення та розвитку професійного середовища середньовічних церковних судів в Західній Європі. Констатовано, що до XIII століття юристи, які працювали в церковних судах були «прото-професіоналами»: не існувало впорядкованого і систематичного ведення справ, не вистачало кваліфікованого суддівського персоналу, загальноприйнятих стандартів професійної етики і формального контролю над допуском до судової практики. Відзначено, що зі зростанням ролі папства в Церкві і християнському світі, поширенням університетів, рецепцією римського права і оформленням системи канонічного права поширюється судова влада церкви і відбувається організаційне оформлення середньовічного церковного судочинства: вибудовується чітка ієрархія церковних судів; церковні ієрархи починають делегувати судові повноваження професійним юристам – офіціалам. Звернуто увагу, що внаслідок розвитку канонічного процесуального права і ускладнення процедурних технічних тонкощів стала нагальною потреба в формуванні професійної групи юридичних експертів. Проаналізовано яким чином діяльність церковних суддів почала приймати форму ієрархічно організованої корпорації з свідомою професійною самоідентифікацією. Автор вважає безперечним, що жодна тогочасна «національна» держава не мала такої розгалуженої мережі судів, які перекривали б правове поле всієї середньовічної Європи. Зроблено висновок, що організація, процедури судочинства та фіксація прийнятих рішень середньовічних церковних судів стали прикладом для наслідування для тогочасних світських судових установ.

**Ключові слова:** канонічне право, церковне судочинство, професійне середовище, свідомо професійна ідентичність, Середні віки.

**Annotation.** This article is devoted to the study of the problems of formation and development professional environment of medieval church courts in Western Europe. It was established that until the 13th century, lawyers who worked in church courts were "proto-professionals": there was no orderly and systematic management of cases, there was a lack of qualified judicial personnel, generally accepted standards of professional ethics and formal control over admission to judicial practice. It is noted that with the growth of the role of the papacy in the Church and the Christian world, the spread of universities, the reception of Roman law and the establishment of the system of canon law, the judicial power of the church expands and the organizational design of medieval church proceedings takes place: a clear hierarchy of church courts is built; church hierarchs begin to delegate judicial powers to professional lawyers – officials. Attention was drawn to the fact that due to the development of canonical procedural law and the complication of procedural technical details, there was an urgent need to form a professional group of legal experts. It is analyzed how the activity of church judges began to take the form of a hierarchically organized corporation with a conscious professional self-identification. The author considers it indisputable that no "national" state of that time had such an extensive network of courts that would overlap the legal field of the entire medieval Europe. It was concluded that the organization, judicial procedures and recording of the decisions of the medieval church courts became an example for the contemporary secular judicial institutions.

**Key words:** Canon Law, Ecclesiastical Justice, Professional Environment, Conscious Professional Identity, middle Ages.

**Актуальність.** Загально відомі негативні наслідки суддівської кризи в будь-якій країні в будь-які історичні часи: надмірне навантаження на суддів; затягування розгляду судових справ; несвоєчасність ухвалення судових рішень; порушення доступу до правосуддя. Тому відправлення правосуддя завжди було і залишається актуальною проблемою суспільства. Проблема формування суддівського корпусу неупередженими добросовісними суддями (добір суддів, проведення кваліфікаційних іспитів, формування професійного середовища) хвилювала середньовічних європейців не менше ніж сучасних українців. У 1149 році святий Бернард Клервоський (1090–1153) застерігав папу Євгенія III (1145–1153) остерігатися хитрих і заплутаних пасток, розставлених юристами, які заповнили папську курію. Бернард переконував папу в недоречності витратити час на розгляд аргументів, які куріальні юристи «вигадували», щоб спотворити церковну справедливість [1, с. 25–33]. Три роки потому схожі застереження щодо негативного впливу юристів на курію висловив Герхох Райхерберзький (1093–1169) [2, с. 52]. Сучасний американський дослідник канонічного права Кеннет Пеннінгтон так сформулював досить поширену серед науковців точку зору: Церква у XII столітті була радше «юридичною установою» [2, с. 126].

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Судова влада як соціокультурний феномен і її сутнісно-змістовні риси є об'єктом філософсько-правового осмислення, яке має глибокі традиції в західно-європейській юридичній науці. Рефлексія щодо концептуальних засад судової влади розпочалася у XVII ст. з праць Т. Гоббса, Дж. Локка. У працях Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтекс'є, І. Канта, Г. Ф. Гегеля, М. Вебера, Е. Дюркгейма, К. Поппера, М.П. Фуко та інших розкривається місце судової влади в системі розподілу влад, виокремлюються ознаки судової влади. В сучасній вітчизняній науці теоретичному осмисленню, розкриттю поняття і сутності судової влади, її соціального і юридичного призначення присвячені роботи О. Бандури, М. Вітрука, В. Вовк, Р. Калюжного, М. Костицького, О. Омельчука, В. Скитовича, В. Скрипнюк та інших. Середньовічне церковне судочинство досліджували Джеймс Брандейдж [2, с. 51–73], Чарльз Донах'ю [2, с. 74–124, 247–299], Річард Хельмхольц [2, с. 344–391], Кеннет Пеннінгтон [2, с. 3–29, 125–159] та інші. Підсумки вивчення і напрямки подальших розвідок викладені в колективній монографії «Історія судів і судової процедури в середньовічному канонічному праві». Останнім часом ця проблематика привертає дедалі більшу увагу вітчизняних вчених: М. Мацелик, В. Санжаров та інші [3, с. 9–20; 4, с. 49–52; 5, с. 37–43; 6, с. 125–130; 7, с. 51–55] вивчають функціонування середньовічного церковного судочинства. О. Бандровську, О. Стасюк цікавить гендерний складник папського судочинства.

**Мета статті** полягає в дослідженні особливостей формування професійного середовища середньовічного церковного суду.

**Виклад основного матеріалу.** Початки церковних судів співпадають з затвердженням християнства в якості офіційної релігії Римської імперії у IV столітті. У X ст. церковні суди занепадають: єпископи нехтують судовими обов'язками, посади в судах займають миряни, церковна і світська юрисдикції плутаються. З XII ст. зі зростанням ролі папства в Церкві і християнському світі, поширенням університетів, рецепцією римського права і оформленням системи канонічного права судова влада церкви поширюється, а судочинство відроджується. Вибудовується чітка ієрархія церковних судів: папа – архієпископ – єпископ – архідіакон [3, с. 11–12]. У Церкві повноваження судді завжди були ширші за його світських колег, бо опікувалися дотриманням релігійних норм і виправленням неправильної поведінки. Місця засідань церковного суду могли різнитися, але завжди були публічними. Найчастіше для засідань обирали нартекси, атріуми або портали кафедральних соборів – найбільш публічні місця, що, на думку Барбари Деймлінг, сприяло «колективній участі» в суді і посиленню виховного складника процесів [2, с. 30–50]. Поступово церковні ієрархи починають делегувати судові повноваження професійним юристам – офіціалам.

За свідченнями джерел в Західній Європі відповідним чином підготовлені юристи почали практикувати право в першій половині XII сторіччя. Згадки про осіб, які надавали

юридичні консультації сторонам у церковних судах і виступали від імені сторін у суперечках, все частіше з'являються в документах у другій половині XII століття: зростає кількість юристів та посилюється їх вплив в церковних судах у всьому християнському світі [6, с. 26]. Церковні реформатори цього часу – Петро Кантор (пом. 1197 р.), Вальтер Шатійонський (бл. 1135–1202/1203 рр.), Жак де Вітрі (бл. 1160/70–1240 рр.), Петро Блуазький (пом. після 1181 р.) – зазвичай нарікали на зловісне панування в церкві людей, навчених закону [8, с. 47–56]. Деякий час папство розглядало можливість заборонити відвідувати юридичні школи духовенству, особливо монахам. Але не всі посилання на практикуючих у канонічних судах юристів були критичними або зневажливими.

Протягом другої половини XII століття зросла кількість церковних юристів, а їхні послуги високо цінувалися. Учасники важливих справ все більше покладаються на професіоналів, щоб захистити свої права, власність і честь. Монастирі наймали досвідчених юристів, щоб захиститись від вимог єпископів. Заможні миряни вважали доцільним платити за послуги канонічним радникам для захисту легітимності шлюбу, які мали забезпечити їхнє право на спадок. Цих практиків за відсутності свідочств про якусь свідому самоідентифікацію можна класифікувати як «прото-професіоналів»: за наступні 60 років після появи «Декрету» Граціана (бл. 1140 р.) [9, с. 19–20] за винятком спеціалізованої університетської освіти [10, с. 21–31] зафіксовані мізерні ознаки характеристик, які ми асоціюємо з професіоналізмом у сучасному світі (робота протягом повного робочого дня, висока соціальна повага, привілеї та престиж). Лише у наступному столітті чимало університетських викладачів і практиків канонічного права почали усвідомлювати, що як адвокати, юристи та прокурори вони мають спільну ідентичність.

Канонічні судді, які займали постійні (або принаймні довгострокові) посади, такі як аудиторі Римської Роти [5, с. 37–43; 6, с. 126–128] або офіціали, які служили суддями в консисторських судах єпископів, часто походили з лав практикуючих адвокатів. Проте багато справ, навіть досить важливих, було делеговано суддям *ad hoc*, які могли мати невелику або взагалі не мати офіційної юридичної підготовки. Таким чином, канонічні судді ніколи не набували чіткої професійної ідентичності, хоча багато з них мали наукові ступені з канонічного права, а деякі мали тривалий досвід адвокатської діяльності до їх призначення на посаду.

Приблизно на рубежі XIII століття в суспільстві почали сприймати каноністів як окрему групу, як функціонально, так і соціально. У цей період каноністи почали називати свою професію термінами, подібними до тих, які зазвичай використовували для священства чи чернечого життя: «*ministerium*» або «*officium*» і характеризували свої функції як «*professio*». Францисканець проповідник Гіберт Турне (бл. 1210–1284) посилався на «*ministerium*» адвокатів і прокторів, називав їх «*ordo*», а їхні функції «*officium*» [2, с. 54].

Однією з явних ознак зародження свідомої професійної ідентичності є поява спроб контролювати допуск до судової практики. З самого початку головною умовою допуску вважалась присяга при призначенні на посаду. Вимоги принесення присяги вперше з'явилися в канонах місцевих церковних соборів. Другий Ліонський собор (1274 р.) з ініціативи Гійома Дюрана (1231–1296) прийняв конституцію, яка вимагала від практикуючих церковних суддів усього християнського світу складати присягу, коли вони починали регулярно виступати в судах [11].

Практика та звичаї середньовічних судів були усталеними. Учасники судового процесу ніколи не втрачали права представляти свої справи особисто, і продовжували використовувати його, особливо в судах нижчої інстанції, протягом усього середньовіччя. Однак на початку XIII сторіччя сторони, які виступали від свого імені, почали опинятись у не вигідному становищі у судових суперечках. У папській курії та в апеляційних провадженнях перевагу отримували адвокати та проктори, які вивчали право та мали досвід ведення судових справ.

Університетські каноністи виступали в церковних судах у трьох різних ролях. Деякі працювали як адвокати, деякі як юридичні радники, а інші як проктори. У різні часи одна й та

сама особа могла виступати в кожній із цих якостей, на практиці межі між цими функціями рідко були настільки жорсткими, як в академічній теорії.

Адвокати становили вищу верству кваліфікованих юристів, найкраще оплачувану і, отже, найшановнішу в професії. З їхнього середовища часто походили єпископи й архidiaкони, вищі адміністративні чиновники церкви, консисторські й комісарські судді. Адвокат був судовим чиновником. Його функція полягала в тому, щоб консультувати сторони і суддів щодо права, надавати їм юридичний аналіз питань, які висвітлювала справа, і наводити аргументи, які пов'язували окремі питання певної проблеми із загальними положеннями закону. Таким чином, значна частина роботи адвоката складалася з того, що наразі називають правовим аналізом і дослідженням. Адвокат повинен був визначити правові питання, пов'язані з проблемою, знайти закон, що стосується цих питань, і показати, як абстрактні положення закону застосовуються до конкретної ситуації.

Правові радники, або «*iurisperitus*» (які також часто були адвокатами), надавали або судді, або окремому учаснику судового процесу офіційний письмовий висновок («консиліум»), у якому викладали аналіз справи і висновки для замовника. Під час судового розгляду радників також залучали для аналізу свідчень і доказів, щоб надати юридичні аргументи, або «*allegationes*», які підтримували точку зору на справу їхніх клієнтів як усно, так і письмово. Таким чином, практикуючі адвокати та радники були ключовими учасниками процесу судового розгляду і, як наслідок, могли отримувати гонорари. Їхній заробіток, а також передбачувана здатність впливати на результат судового розгляду, у свою чергу, зміцнювали соціальний і професійний престиж, який забезпечували їм їхні навички та знання. Адвокати не завжди мали відповідний рівень підготовки та досвіду. В Англії провінційна рада Ламбета в 1281 році постановила, що відтепер адвокати мають вивчати цивільне та канонічне право щонайменше три роки перед тим, як приступити до практики [2, с. 56].

Проктори були більш досвідченими знавцями практичних судових технік. По суті, проктори були судовими агентами, які допомагали та консультували сторони в веденні їхніх справ і часто виступали замість, а також від імені сторін, які вони представляли. Суб'єкти призначали прокторів через офіційний контракт («мандат»). Мандат уповноважував проктора з'являтися не лише від імені, а фактично замість сторони процесу. Нотаріуси, які вели судові протоколи, зазвичай записували, коли було подано доручення або коли з'являвся проктор. Імена прокторів, відповідно, досить регулярно зустрічаються в протоколах судових процесів, як і записи щодо дій, які вони виконували для своїх клієнтів. Менший рівень престижу, яким користувалися проктори, віддзеркалював їхню скромнішу освіту, оскільки їхні знання були переважно прагматичними. Вони часто мали певну університетську освіту в галузі права, але проктори із ступенем доктора чи взагалі будь-яким університетським ступенем – рідкість. Більшість прокторів вивчали своє ремесло через учнівство, а деякі стали прокторами після нотаріату. Роботою проктора полягала в стеженні за тим, щоб належні клопотання подавалися у потрібний час, щоб необхідні документи були подані у відповідній формі, щоб свідки з'являлися для дачі показань, коли це було необхідно, і загалом в вирішенні маси технічних формальностей, які тягне за собою судовий процес.

Нотаріуси – група юристів, які виконували важливі кваліфіковані завдання, але допоміжні, щодо роботи адвокатів, прокурорів і суддів. На відміну від суддів, нотаріуси мали чітко визначену професійну ідентичність, але відокремлену від адвокатів і прокторів. Незважаючи на тісний зв'язок між функціями нотаріусів та адвокатів і прокторів, нотаріуси залишалися підпорядкованими та нижчими за більш елітними юридичними професіями. В ієрархії юридичних осіб нотаріуси займали допоміжну, але життєво важливу нішу: вони спеціалізувалися на складанні та копіюванні юридичних документів усіх видів. Склали договори та заповіти для приватних осіб; готували офіційні протоколи показань свідків і судових розглядів; вели актові книги судів і суддів; розробляли проекти законів, указів, декларацій та інших публічних документів; вели протоколи дій органів влади та посадових осіб; і загалом використовувалися скрізь і коли вимагався автентичний публічний запис дії чи угоди. Документи, складені нотаріусом, вважалися справжніми та достовірними записами дій,

які вони фіксували, хоча ця презумпція могла бути спростована, якщо була доведена наявність дефектів в документі. Втім судді неохоче визнавали нотаріальний документ фальшивим, якщо не було надано суттєвих доказів підробки чи зміни. Таким чином, презумпція автентичності робила нотаріальні записи дуже бажаними для всіх важливих справ.

Нотаріуси зазвичай вивчали право, а деякі навіть мали юридичний ступінь, втім більшість із них отримали кваліфікацію для своїх призначень завдяки певному поєднанню академічного вивчення «ars notariae» (форм і змісту юридичних документів) та учнівства або служби у визнаного практикуючого юриста, в канцелярії єпископа, в штаті секретаря суду, або як помічника писаря судді. Численні нотаріуси з офіційною кваліфікацією стояли на верхівці значно більшої маси писарів, копіїстів, переписувачів, яким бракувало повноважень засвідчувати документи та кваліфікації для їх написання. Таких писарів наймали головним чином для того, щоб копіювати певні документи.

Нотаріуси допускалися до діяльності шляхом офіційного призначення, зробленого уповноваженим органом і засвідченого нотаріальним документом. Імператор Священної Римської імперії та Папа Римський мали загально визнані повноваження створювати нотаріїв. Вони зазвичай делегували іншим впливовим посадовцям, таким як герцоги, графи-палатини, архієпископи та єпископи, право призначати обмежену кількість нотаріусів. Деякі інші органи влади та громадські органи, такі як італійські подеста чи комунальні ради, також претендували (і користувалися) правом створювати нотаріїв. В італійських містах виникли перші гільдії нотаріусів. Гільдії встановлювали фіксовану кількість членів аби стримувати конкуренцію. Церковна влада також інколи встановлювала обмеження на кількість нотаріусів, які мали дозвіл на практику в певному регіоні; у Реймсі указ від березня 1267 року обмежив кількість практикуючих нотаріусів до сімдесяти [2, с. 59].

Адвокати та повірені, на відміну від нотаріусів, допускалися судьями тих судів, у яких вони працювали. Протягом другої чверті XIII століття процес прийому було формалізовано: кандидат мав відповідати мінімальним освітнім стандартам (від трьох до шести років вивчення права для адвокатів), і мати хороші моральні якості; деякі суди вимагали складання іспиту членства в місцевої гільдії чи асоціації правників. Професійні асоціації правників найраніше з'явилися та набули найбільшого поширення в північноіталійських містах. Поширення професійних і торговельних асоціацій стало частиною загальноєвропейської моделі соціальної реструктуризації, притаманної XIII століттю. Каноністи часто з'являлися разом із цивільними юристами в списках юридичних гільдій по всій північній Італії, і багато з них, ймовірно, одночасно працювали в церковних і цивільних судах. Склад професійних об'єднань був дуже різноманітним. Окремі міста (Модена) обмежили членство у гільдії юристів лише докторами цивільного чи канонічного права. В Болоньї адвокати і судді належали до однієї гільдії; у Флоренції гільдія адвокатів також включала нотаріусів. Гільдії юристів в італійських містах іноді приймали мирян, які навчалися канонічному праву, але забороняли священнослужителям бути членами. Здається, вони намагалися захистити свою «територію» від інших потенційних практиків, яким бракувало освіти в «загальному праві», тобто від тих, хто не мав знання місцевого звичаєвого права.

**Висновки.** Основні висновки можна сформулювати наступним чином: 1. До XIII століття юристи, які працювали в церковних судах були «прото-професіоналами»: не існувало впорядкованого і систематичного ведення справ, не вистачало кваліфікованого суддівського персоналу, загальноприйнятих стандартів професійної етики і формального контролю над допуском до судової практики. 2. Зі зростанням ролі папства в Церкві і християнському світі, поширенням університетів, рецепцією римського права і оформленням системи канонічного права поширюється судова влада Церкви і відбувається організаційне оформлення середньовічного церковного судочинства: вибудовується чітка ієрархія церковних судів; церковні ієрархи починають делегувати судові повноваження професійним юристам – офіціалам. 3. Діяльність церковних суддів почала приймати форму ієрархічно організованої корпорації з свідомою професійною самоідентифікацією. 4. Організація, процедури судочинства та фіксація прийнятих рішень

середньовічних церковних судів стали прикладом для наслідування для тогочасних світських судових установ.

### ЛІТЕРАТУРА

1. Brundage J.A. St. Bernard and the Jurists // *The Second Crusade and the Cistercians* / ed. M. Gervers. New York: St. Martin's Press, 1992. P. 25–33.
2. *The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law* / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2016. XIV, 506 p.
3. Мацелик М.О., Бинюк Н.М., Санжарова Г.Ф. Середньовічне церковне судочинство: цивільний та кримінальний процеси // *Ірпінський юридичний часопис*. Серія: право. 2022. Вип. 1 (8). С. 9–20.
4. Мацелик М.О., Санжаров В.А., Санжарова Г.Ф. Папське судочинство в класичне Середньовіччя: Апостольська Пенітенціарія// *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2022. № 5. С. 49–52.
5. Санжаров В.А. Інституційне оформлення папського правосуддя з повноправною юрисдикцією у XIV столітті: Римська Рота // *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2022. № 93. С. 37–43.
6. Санжаров В.А. Організаційна складова вищої ланки церковного правосуддя в Середні віки та ранньо-модерну добу // «V Всеукраїнські науково-правові читання» пам'яті доктора юридичних наук, професора, Заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник, 28 жовтня 2021 року / за заг. ред. А. Є. Шевченка. Вінниця: ТОВ ТВОРИ, 2022. С.125–130.
7. Санжаров В.А., Мацелик М.О., Санжарова Г.Ф. Злочини і «кримінальні» провадження проти прелатів в церковному судочинстві XII–XIV століть // *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2022. № 7. С. 51–55.
8. Brundage J.A. *Legal Ethics: A Medieval Ghost Story* // *Law and the Illicit in Medieval Europe* / ed. R.M. Karras, J. Kaye, E.A. Matter. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008. P. 47–56.
9. Санжаров В.А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана // *Прикарпатський юридичний вісник*. Івано-Франківськ, 2021. Вип. 6 (41). С. 18–21. DOI [https://doi.org/10.32837/ryuv.v0i6\(41\).959](https://doi.org/10.32837/ryuv.v0i6(41).959).
10. Санжаров В.А., Павлюх О.А. Болонська правова школа у XII столітті. Внесок декретистів в створення системи західноєвропейського церковного права // *Ірпінський юридичний часопис*. Серія: право. 2022. Вип. 1 (8). С. 21–31. DOI 10.33244/2617-4154.1(8).2022.21-31.
11. Санжаров В. А. Другий Ліонський собор // *Велика українська енциклопедія*. URL: [https://vue.gov.ua/Другий Ліонський собор](https://vue.gov.ua/Другий_Ліонський_собор) (дата звернення: 24.01.2024).